

MENGÜCEKLİ ASKERÎ SAVUNMA YAPILARINDAN BİRİSİ: DİVRİĞİ KALESİ*

ONE OF THE MENGUCEKS' MILITARY DEFENSE STRUCTURES: DIVRİĞİ CASTLE

Abdullah KAYA*

Öz

Anadolu'da önceden var olup Türkler döneminde yenilenen yapıların en eskilerinden birisi de Divriği Kalesi'dir. Kale, Sivas'ın Divriği ilçesinde şehrin kuzeyinde Çaltı Vadisi'ne bakan uçurumun kenarında yüksek bir kayalığın üzerindedir. Geçmiş Hititlere kadar dayanan Divriği'nin şehir olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmemektedir.

Divriği, Bizans döneminde Sasani ve Araplarla yapılan mücadeleler esnasında tampon bir bölge konumundaydı. Divriği Kalesi Bizans'ın, Sâsani ve Abbasi sınırlarına yakın en önemli karakolu olmuştu. Divriği, tamamen Bizans yönetimine girdikten sonra özellikle imparatorluğun küskün halklarından Pavlikanlar'ın yaşadığı bir uç şehri olmuştur. Divriği Kale'si ise Bizans'tan sonra Türklerin eline geçmiştir. Mengücek Gazi'ye bağlı Türkmenler, Malazgirt Zaferi'nden sonra dik yamaçlı bir tepe üzerindeki Divriği Kalesi'ni, birkaç haftalık bir kuşatmadan sonra fethederek Emir Mengücek Gazi'ye teslim etmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda Divriği Kalesi'nin başlangıcından günümüze tarihi süreçteki durumunu ve bölgeden geçen seyyahların kale hakkındaki düşüncelerini aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Divriği Kalesi, Mengücekliler, Bizans, Malazgirt Zaferi, Selçuklular

* Bu makale 27 Kasım 2015 tarihinde "Selçuklu Kaleleri ve Savunma Yapıları" Sempozyumunda sözlü olarak sunulmuştur.

* Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
zaravi58@hotmail.com

Abstract

Divriği Castle is one of the oldest buildings existing in Anatolia earlier and renewed in the Turkish era. The castle is on a high rock on the edge of the cliff overlooking Çaltı Valley in the north of the city in the province of Divriği in Sivas. It is not known exactly when and by whom Divriği, history of which dates back to the Hittites, was established as a city.

Divriği was a buffer zone during the battles against Sassanians and Arabs in the Byzantine era. Divriği Castle was the most important station near the Byzantine, Sassanid and Abbasid borders. After coming under the rule of Byzantine completely, Divriği became a border city where especially the Pavlikans, one of the resentful peoples of the empire, lived. Divriği Castle came under the domination of the Turks after that of Byzantium. After the Malazgirt Victory, the Turkmen of Mengücek Gazi conquered Divriği Castle located on a steep slope after a few weeks' siege and handed it over to Emir Mengücek Gazi.

In this work we will try to explain the situation of Divriği Castle in the historical process from the beginning up to present day.

Keywords

Divriği Castle, Menguceks, Byzantine, Malazgirt Victory, Seljuks

GİRİŞ

Mengüceklîler'in Doğu Anadolu'ya Gelişi ve Divriği Kalesi'nin Alınışı

Biz bu çalışmamızda Divriği Kalesi'nin başlangıcından günümüze tarihi süreçteki durumunu anlatmaya çalışacağız. Kale, Sivas'ın Divriği ilçesinde yer almaktadır. Divriği, geçmişte Bizans-Sasani daha sonra da Bizans-Arap mücadelelerine sahne olmuştur. Divriği, bu mücadeleler de Bizans ile Araplar arasında tampon bir bölge idi. Her iki taraf da aralarında bazen sahipsiz topraklar adı altında böyle yerler oluştururlardı. Buralarını bu şekliyle düşmana karşı en etkili savunma mekânları olarak düşünüyorlardı¹. Divriği, tamamen Bizans yönetimine girdikten sonra özellikle imparatorluğun küskün halklarından Pavlikanlar'ın yaşadığı bir uç şehri olmuştur². IX. yy'da Anadolu'nun themalara (temalara) ayrıldığı haritaya baktığımızda Divriği'yi Bizans'ın son sınırı olarak görmekteyiz³. Burada mevcut olan Divriği (Tephrike) Kalesi Bizans'ın, Sâsani ve Abbasi sınırlarına yakın en önemli karakolu olmuştur.

Geçmişî Hititlere kadar dayanan Divriği'nin şehir olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Buna rağmen eski kayıtlara bakılarak şehrin tarihi IX. yy ortalarında Pavlikianlar⁴ ile başlatılmaktadır. Divriği, Pavlikianların en önemli merkeziydi. Ancak Bizans İmparatoru VI. Leon, Pavlikianlar üzerine bir sefer düzenleyerek bölgeyi ele geçirdi ve halkın büyük bir bölümünü de sürgüne gönderdi. Divriği bölgesinde Türk hâkimiyetinin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgede Türklere ilk olarak 13 Mart 1068'de rastlamış olan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, onları geriye püskürtmüştü⁵.

Döneme ait kaynakların yetersizliği sebebiyle Mengüceklîlerin bu illeri ne zamandan beri idare etmeye başladıklarına dair kesin bilgiler mevcut olmayıp değişik rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan yaygın olan kanaate göre, Malazgirt Zaferi'ni kazanan Sultan Alparslan, Yukarı Fırat ve Çaltı Nehirleri vadilerininin fethine Mengücek Gazi'yi memur etmiştir. Bahsedilen yerlerin fethine memur olan

¹ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, 3. baskı, İstanbul 1994, s.79.

² Osman Turan, Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1981, s.55.

³ George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 96-97.

⁴ Pavlikianlar(Pavlikianlar) hakkında daha geniş bilgi için bkz. (George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., 5. Baskı, Ankara 1999, s.221; Faruk Sümer, "Mengüceklîler", İA, VIII., 3. baskı, İstanbul 1977; Charles Texier, Küçük Asya, Çev. Ali Suat, C.3, Ankara 2002, s.132; Mikail Bayram, Ahi Evren Tasavvufî Düşüncenin Esasları, TDV Yay., Ankara 1995, s.42).

⁵ Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Artuk, Atsız ve Aksungur, TTK Yay., Ankara 1990, s.11-12.

Mengücek Gazi ise öncelikle Kemah'ı alarak orasını merkez yaptı daha sonra Erzincan, Şebinkarahisar, Divriği şehirlerini zaptederek Mengüceklileri kurdu (1072)⁶.

Mengücek Gazi'ye bağlı Türkmenler, Malazgirt Zaferi'nden sonra dik yamaçlı bir tepe üzerindeki Divriği Kalesi'ni, birkaç haftalık bir kuşatmadan sonra feth ederek Emir Mengücek Gazi'ye teslim ederler. Farklı bir görüş ise, Divriği'nin 1092'lerde Türk egemenliğine girdiği ve Mengücek Gazi'nin henüz hayatta iken bu bölgeyi oğlu İshak'ın yönetimine terk ettiği yönündedir. Bu görüşe göre, Divriği Mengüceklileri 1095'lerde kurulmuştur⁷. Mengücekliler bölgeye ilk geldiklerinde halkın çoğunluğu batıya göç etmiş, kalanlar ise Divriği Kalesi'nin sağlamlığından yararlanarak bölgeyi terk etmemişlerdir⁸. Kalenin alınışıyla Erzincan'da oturan Mengücek ailesinin bir kolu Divriği'ye gelir ve buraya yerleşir.

Mengüceklilerin Bizans'tan aldığı bu şehirlerin bir kısmı Bizans küskünleriyle doluydu. Buralar Bizans için sınır şehirleri konumundaydı. Gerek yönetimden gerekse mezhepsel farklardan dolayı Bizans Devletine ters düşenler Divriği, Kemah gibi şehirlere sığınmışlardı. Mengücek Gazi, Anadolu'ya geldikten sonra Erzincan'ın güneyinden Divriği'ye uzanan hat üzerindeki şehir ve kasabaları Bizans'ın karışıklıklarından da istifade ederek ele geçirmişti⁹.

Mengücekliler yaşamı boyunca hayatını hemen hemen Türkiye Selçuklularının egemenliği altında sürdürebilmiştir¹⁰. Mengüceklilerin onları tâbi olduklarına dair en önemli delil ise Divriği Ulu Cami'sin de I. Alaeddin Keykubâd'ın adının geçmesidir. Bir diğeri de sikkelerde Selçuklu sultanlarının isimlerinin bulunuşudur.

Divriği Kalesi ve Fiziki Konumu

İlk olarak Doğu Roma döneminde yapıldığı düşünülen Divriği Kalesi, Ortaçağ Anadolu'sunun günümüze gelen en önemli askeri yapılarından birisidir¹¹. Mengücekli mimarisi denilince genellikle Divriği'deki Ulu Cami ve Darüşşifası akla geldiği için çalışmalar ekseriyetle bu eserler üzerinde yoğunlaşmıştır. Askeri yapıları hakkında pek detaylı bilgiler mevcut değildir. Bu yapılar hakkındaki bilgileri daha çok seyahatnamelerden almaktayız. Bazı

⁶ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay. İstanbul 2001, s.55.

⁷ Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, Müsameret-al-Ahyar, Çev. M. Nuri Genç Osman-F. N. Uzluk, TTK yayınları, Ankara 1943, s. 27, 124; Mehmet Önder, Şehirden şehire Efsaneler, Destanlar, Hikâyeler, III, YKY, İstanbul 1974, s.54.

⁸ Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, AKM Yayınları, Ankara 1997, s.6.

⁹ D. Marshall Lang, *Eski Halklar ve Ülkeler Gürcüler*, Çev. Neşenur Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, s.5.

¹⁰ Cahen, s.120

¹¹ Erdal Eser, "Divriği Kalesi Kazısı: 2006-2012", XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Ekim 2012, C.I, Sivas 2014, s.405-420.

bölümlerinin IX. yy. da Pavlikanlarca yapıldığı sanılan Divriği Kalesi, Türklerin eline geçtikten sonra 1097'de Mengüceklî Süleymanşah tarafından yeniden inşa edilmiştir¹².

Kale ilçenin doğusunda kayalıklar üzerindedir. Kalenin doğu ve kuzey kısımları dik ve derin uçurumlarla Çaltı deresine kıyıdır. Bundan dolayı kalenin bu taraflarında sur bulunmamaktadır. Kaleden Çaltı deresine uzun taş merdivenlerle inilmektedir. Engebeli bir arazide kurulmuş olması savunmasını kolaylaştırıyordu. Kale diğer Türk şehirlerinde olduğu gibi iç ve dış bölümlerden oluşmaktadır. Genellikle eğimli bir zemine sahip olan kalede, iç kalenin duvarları bu eğim üzerindedir. Kale duvarlarının bazı bölümleri günümüze kadar gelebilmiştir. Kalan duvarlar üzerinde arslan burcu diye isimlendirilen bir de burç bulunmaktadır. Bu burcun yukarı kısmında iki arslan başı heykeli vardır. Bunların dışında kalede iki su sarnıcı, kemer üzerine yapılmış iki oda (cephanelik olmalı) ve Kale Cami'si bugün ayakta. Dış kalenin sur uzunluğu 1 km iken iç kalenin ki 1.5 km ye ulaşmaktadır. Kalenin güney-kuzey açıklığı 400 m. doğu-batı eni ise 200 m. kadardır. Surların cephesi şehre dönüktür. Kalenin duvarları yüksek ve sağlamdır. Dış ve iç kale duvarları üzerinde birçok burç vardır. Dış kale güney batı ve batı yönlerinde iki kapı ile şehre açılmaktadır. Kalenin doğu kesiminde duvarlar tamamen moloz (kesme) taşlarla inşa edilmiştir surların yüksekliği ise 5 ile 8 metre arasındadır¹³.

Arslanlı burcun yer aldığı güneydoğu duvarları ise Moloz yerine düzgün taş örgü ile çevrilidir. Arslanlı burç 10 metrelik bir cephe üzerinde, 8 metre yükseltilmiştir. Arslanlı burcun etrafındaki duvarlar yıkılmışta olsa kendisi bütün azametiyle dimdik ayakta bulunmaktadır. Güney duvarı ise arslanlı burcun altından başlayarak batıya doğru devam eder. En yüksek duvarlar buradadır. Doğudaki burcun yüzeysel kesme taşları sökülmüş onarım görmeden günümüze ulaşmıştır. İki burç plan olarak beşgen olup buradaki bir delikten kalenin altındaki mağaraya, oradan da arslanlı burcun eteğine ulaşılır. Surun yüksekliği ise 15 metredir¹⁴.

Arslanlı burçtan kuzeye doğru devam eden bir çizgi üzerindeki iç kale surları ise bir iki burç ayağı ve beden temeli dışında yerle bir olmuştur. İç kale kapısının merkezde olduğu düşünülmektedir. Kalenin en önemli savunma yeri arslanlı burçtur. Kalenin giriş kapısı güney surlarının bitip batı surlarının başladığı köşededir. Kapıdaki kemer kilit taşının yerden yüksekliği 9 metredir. Bu dış kemerden 1 metre derinde ve ondan oldukça alçak bir ikinci kapı kemeri daha vardır. Yıkılan kemerin içi kaba moloz taş örgü ile doldurulmuştur¹⁵. Batı surları üzerinde yer alan, yakın

¹² Hikmet Denizli, Sivas Tarihi ve Anıtları, Özbelsan Yayınları, Sivas (Tarihsiz), s.227.

¹³ Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, YKY., İstanbul 2005, s.113- 114; Denizli, s.227.

¹⁴ Denizli, s. 227-228.

¹⁵ Denizli, s. 228.

zamana kadar sağlam olan kapı bugün yıkık durumdadır. Özellikle alınlık ve iç kemer yıkılmıştır. Kapının üst kemeri ise mevcuttur. Kapının solundaki üçgen burç üzerindeki kitabe ise Memlûklüler dönemine aittir¹⁶. Bu kapıdan girince sağda eskiden bir cami olduğu kaynaklarda geçer¹⁷. Kalenin kuzeyindeki surlar ise daha alçak ve zayıftır. Kuzey surlarının yüzünde iki mağara vardır. Bunlardan aşağıdakine “soğuk mağara” adı verilmektedir. Üstteki mağara ise kaleye gizli yol veren kaya tünelidir. Bunların dışında kalede su sarnıcı harabeleri¹⁸ ve ev temellerinin izleri mevcuttur¹⁹.

Mengüceklî Melik Salih döneminde Divriği Kalesi'nin özellikle 1243 Moğol istilâsından sonra yıkılan yerleri tamir ettirilip yarım kalan noktaları ise tamamlanmıştır. Bu onarım esnasında kaleye yeni burçlar da eklenmiştir. 7 Ekim 1252 tarihli onarım kitabesi²⁰ de kaledeki büyük kuleye Melik Salih tarafından koydurmuştur. Bunun dışında kale kapılarında 1236-1237 ve 1242-1243 tarihlerini taşıyan kitabeler de vardır. Yabancılara ait çok az iz taşıyan, büyük bir kısmı Mengüceklîlere ait olan Divriği kalesi, belki de Anadolu'da imar edilen ilk Türk kalesidir²¹.

Divriği Kalesi'nde Bulunan Onarım Kitabeleri

Ahmetşah²² yalnız Ulu Cami'nin yapımıyla kalmamış, su kanalları, yollar ve birçok hayır kurumları inşâ ettirerek ülkesinin birçok yönden imarını sağlamıştır. Bunun yanında özellikle yaklaşan Moğol tehlikesinden dolayı Divriği Kalesi'nin surlarını onartmış ve onlara karşı busunun güçlü muhkem bir kale konumuna gelmesini sağlamıştır. Kalede yaptırmış olduğu onarımlara dair kitabeler mevcuttur.

* *Ahmetşah'ın kitabeleri:* Girişin üzerinde, B kapısının kapı boşluğunun sonuna yerleştirilmiş 155 x 60 ebadında büyük bir taşın üzerinde Grenard tarafından yayımlanmış büyük harflerle pek çok yeri silik iki satırlık Selçuklu nakşi bir yazıyla:

¹⁶ Kitâbe Kalenin o dönemdeki onarımına işaret etmektedir. 14 Safer 854/29 Mart 1450 tarihli dir.

¹⁷ Sur Camî.

¹⁸ Kalenin su ihtiyacı sarnıçlarla giderilirdi. Kaleye güneydeki surların temelinden giren künklerle, Mengüceklîler döneminde Ahmetşah suyunun ulaştırıldığı sanılıyor. Büyük kalelerde zahire ambarları bulunurdu. Medafin denilen bu ambarların çoğu, kayalar üzerine oyuklar açılarak yapılırdı. En büyük medafinler Arslanlı Burcun altındaki kayalıklardır bunlara bir menfezle girilirdi. Kalenin yiyecekleri burada korunurdu medafine (yardamı) derlerdi. Daha birçok irili ufaklı medafinler mevcuttu. (Sakaoğlu, s.118).

¹⁹ Denizli, s. 228.

²⁰ İlhan Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, Türkler, Ed. Hasan Celal Güzel, C.6, s.458; Albert Gabriel, *Monuments Ture D'Anatolie (Amasya-Tokat-Sivas)*, II, Paris 1934, s. 172

²¹ Denizli, s.227; Sümer, “*Mengüceklîler*”, VIII., s. 598.

²² (1220-1245) yılları arasında hüküm süren Divriği Mengüceklî hükümdarıdır.

امر بعمارة هذا الباب المبارك الملك العالم العادل المؤيد المظفر المنصور حسام الدولة والدين
"ابو المظفر احمد شاه بن سليمان شاه المحتاج الى عفو ربه في سنة اربع وثلثين وستمائة

"Bu kutsal kapının yapılmasını bilgin ve adaletli Melik, güçlü, muzaffer, Allah'ın yardım ettiği, devletin ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok Süleymanşah oğlu Ahmetşah,-Rabbın bağışlamasına muhtaç- 634 (1236- 1237) senesinde buyurdu"²³ yazılıdır.

Kapının üzerinde yerleştirilmiş 55 x 50 ebadında bir taşın üzerine pek çok yeri silik iki satırlık bir yazıyla şu kitabe de vardır:

في ايام دولة الملك العادل حسام الدنيا والدين ابو المظفر احمد شاه بن سليمان شاه بن شاهنشاه
"نصير امير المؤمنين في تاريخ سنة اربعين وستمائة

"Adaletli Melik, dünyanın ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok, Şahinşah oğlu Süleymanşah oğlu Ahmetşah'ın saltanatında (O) Halifenin yardımcısıdır. Zamanı 640 senesinde (1242- 1243)"²⁴ yazılıdır. Bu iki kitabe Ahmetşah'a aittir.

Kösedağ Savaşı'ndan Divriği de nasibine düşen mağlubiyeti aldı ve kale önlerine gelen Moğollar buralarını harabeye çevirdiler. Bölge Selçuklularla birlikte Moğol tahakkümüne girmişti. Ahmetşah'tan sonra Mengüceklîlerin başına geçen oğlu Melik Salih ise, Divriği Kalesi'nin noksan olan yerlerini ve Moğol istilâsında yıkılan kale burçlarını tekrar onartmış, eski burçlara ek olarak yenilerini inşa ettirmiştir. "Arslan burç" diye anılan, iki hayvan heykeli ile süslenmiş olan büyük kuleye de kitabesini koydurmuştur²⁵.

* *Melik Salih kitabesi*: Kalenin en yüksek noktası arslan burcunda 130 x75 ebadında bir taş üzerinde yer yer silik, iri harfli üç satırlık bir yazıyla

امر بانشاء هذا البرج الملك العالم العادل... حسام الدولة (؟) والدين عز الاسلام والمسلمين تاج ال منكوچك
ابو المويد ملك صالح بن ملك احمد شاه بن ملك سليمان شاه بن شاهنشاه نصير امير المؤمنين عزة شعبان حمسون
"وستمائة"

Bu burcun yapılmasını bilgin ve adaletli melik,devletin ve dinin keskin kılıcı İslâm'ın ve Müslümanların şereflişi, Mengücekoğullarının tacı, çok güçlü, Şahinşahoğlu Süleymanşah oğlu Ahmetşah'ın oğlu Melik Salih-Halifenin yardımcısıdır- 650 senesinin Şaban ayının birinci günü (7 Ekim 1252) buyurdu"²⁶ yazılıdır.

²³ Max Van Berchem – Halil Edhem, *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, Kahire 1917, s. 88.

²⁴ *Corpus*, s. 88- 89.

²⁵ Abdülkerim Özyayın, "Mengüceklîler", DGBİT, Ed. H. D. Yıldız, C.8, İstanbul 1989, s.151; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1998, s.11; Aynı Müellif, "Mengüceklîler", İA, VIII., s.233.

²⁶ *Corpus*, s. 89.

Her ne kadar onarım kitabesi olmasa da Ahmetşah'ın babası II. Süleymanşah zamanında da Divriği Kalesi yenilenmiştir²⁷.

Abaka Han'ın Divriği'ye Gelişi ve Kale Duvarlarını Yıkması

Memlük Sultanı Baybars'ın Elbistan'da Moğol askerlerini yenmesinden dolayı Anadolu'ya gelen Abaka Han, Erzincan üzerinden Kemah ve Divriği'ye geçmişti. Moğolların geldiğini duyan ahali, onları karşılayarak yiyecek ve erzak verdi. İlhanlı hükümdarı durumdan gayet memnun idi, tam şehirden ayrılırken kale burçlarından bir kişinin ok ve yayla gösteri yaptığını gördü ve olaya çok sinirlendi. Bunun üzerine Divriği Kalesi'ndeki surların yıkılmasını emretti²⁸. Bu emrin yerine getirilip getirilmediği bilinmemekle birlikte²⁹, kalenin güney batı köşesinde yer alan kapının bu dönemde iptal edildiği düşünülmektedir³⁰. İbn Bibi'nin eserinde bu olay detaylıca anlatılır.

Memlüklüler Dönemi Divriği Kalesindeki Onarımlar

Sivas ve çevresi İlhanlılardan sonra Eratnalılara tabi olsa da Divriği Memlüklüler'in elinde kalıp bu iki devlet arasında sınır şehri olmuştur. Divriği Kalesi, Mengüceklilerden sonrada birçok kez onarım görmüştür. Bunlardan Memlüklüler dönemine ait olanları:

²⁷ Erdem, s.402.

²⁸ Abaka Han kale mazgallarından silahlı kişileri görünce, Elbistan'a hareket etmeden önce kaleyi yıktırmıştır.(Adnan Mahiroğulları, Seyyahların Gözüyle Sivas, Acar Matbaacılık, İstanbul 2001,s.228); Şehir eşrafının Abaka'yı çok iyi karşılamalarına rağmen surların yıkılmasını emretmiştir. Abaka halkın kendisine karşı ilgisizliğine ve kalede silahlı kişilerin bulunmasına kızmıştır. Halk hediyeler ile huzura gelmişse de Abaka kale surlarını yıktırmıştır.(Turan, s.68; Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.11; Aynı mlf., "Mengücekliler", VIII., s.717); İbn Bibi'nin eserinde anlatıldığı gibi, Divriğililerin kendisine karşı alicenap davranmaları ve hediyelerle karşılamalarından memnun kalmıştı. Bu durum tedirgin bekleyiş içindeki Divriği halkını da rahatlatmıştı ki bu sırada cahillerden ve aylıklardan bir grup, aşınılık ve sersemliklerinden Taceddin Zeyrek'in kölesini ve çocuklarını öldürmeye kalktılar. Abaka bunları cezalandırdı. Yine Divriği sakinlerinden birinin kalenin şereflerinden inip üzerinde ok ve yayla Abaka'nun yanına gelme cüretini göstermesinin karşılığını ağır gördü. Bu olaydan da sonra Abaka kalenin temelinden yıkılması ve surların duvarlarının yerle bir edilmesi konusunda ferman buyurdu.(İbn Bibi, *el Evâmiri'l -'Alâ'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*(Selçuk name), Çev. Mürsel Öztürk, C.II, TTK yayınları, Ankara 1996, s.196-197 ; İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, Çev. M. Nuri Gençosman, F. N. Uzluk, TTK yayınları, Ankara 1941, s.287).

²⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.11; Aynı mlf., "Mengücekliler", VIII., s.233.

³⁰ Erdal Eser, "Divriği Kalesi Kazısı: 2006-2012", XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Ekim 2012, C.I, Sivas 2014, s.405-420.

Sultan Çakmak ve yönetici Ebubekir'in Fermanları: B kapısının birkaç metre solunda hisarın dış paramentine yerleştirilmiş 60 x 40 ebadında, Grenard tarafından da yayımlanmış bir taş üzerinde nakşi işlek 3 satırlık orta harfli bir yazıyla:

ورد (؟) المرسوم الشريف الملكي الظاهري خلدالله ملكه في ايام المقر الشرف
أبي بكر بن ملك الظاهري عز نصره بإبطال ؟ عدل الأديان بدوركي و
بلادها فرباع عشر صفر سنة أربع وخمسين وثمانمائة

"Bu mesken asil Melik el-Tahir'in emriyleMelik Tahir'in oğlu Ebu Bekr zamanında yapılmıştır. Yardımcısı Allah'tır. (O) dinlerin.....bu beldelerin (?) adaletli Sultanıdır) 14 Safer 854 (29 Mart 1450)" yazılıdır.³¹ Şüphesiz kitabeden de anlaşıldığı üzere Şerafeddin Ebubekir Memlükler döneminde Divriği'nin valisi konumundadır.

XIV. yüzyılın sonlarında Yıldırım Bayezid'in bölgedeki seferleri esnasında Osmanlı'ya katılan Divriği, kesin olarak Mercidabık zaferiyle 1526'da Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

XV. Yüzyıldan Günümüze Seyyahların Gözüyle Divriği Kalesi'nin Durumu

Tarihi süreçteki görevlerini tamamlayan bu askeri savunma yapıları, maalesef daha sonraki dönemlerde yapılan taş binaların temellerini yahut duvarlarını oluşturan birer taş ocağı konumuna gelmişlerdi. Görüldüğü üzere geçmişte kentleri koruyan bu yapılar kuşatma dönemlerinin sona ermesiyle kendilerini koruyamamışlardır. Bu eserlerin zamanla tahrip oluşunun seyrini seyyahların eserlerindeki anlatımlarından daha iyi takip edebiliriz.

Mengüceklîler tarafından yapılmış olan Divriği Kalesi'nin duvarlarından büyük bir kısmı doğal sebeplerden ve düşman istilâlarından dolayı yok olup gitmiştir. Bu kadar öneme sahip olan bir kalenin bakımsızlığı görenleri üzmektedir. Bu eserin geçmişteki durumunu seyyahların seyahatnamelerindeki anlatımlarından yahut gravür çizimlerinden daha iyi görebiliriz.

1635 yılında Divriği'ye gelen Kâtip Çelebi, "Cihannuma" adlı eserinde ilçeye dair bilgiler vermekte, ancak kale hakkında detaylı bilgiler vermemektedir.

1650 yıllarında Eviya Çelebi Divriği Kalesi'nin tasvirini şöyle yapmıştır, Van, Maku, Şin ve Mardin kalelerinden sonra Divriği Kalesi gelmektedir. Öyle dayanıklı bir kaledir ki, ancak kuşatılıp aman dedirterek ele geçebilir. Yoksa hiçbir şekilde bir taraftan lağım, sibe ve siper yapmak mümkün değildir. Meğerki kalede kıtlık ola. Ne

³¹ Corpus, s. 92-93.

olursa olsun, halkı iç kale kayasının en tepesinden iki bin kesme taş merdiven ile ta Fırat nehrine inen bir su yolu vardır ki, dillere destandır. Suya gidenin başka yolu olduğu gibi, su getirenlerinde ayrı bir yolu vardır. İki nehir birbirine bakar. Bundan başka, kale içinde yağmur suyu sarnıçları, buğday ambarları, cephaneliği üç yüz adet toprakla örtülü ev ve bir cami olup, kalenin batıya bakan ve aşağı şehre açılan bir demir kapısı vardır. Burç ve kuleleri sağlam ve güzeldir. Yeniçeri ocağından kale dizdarı ve kale neferleri vardır. Kalenin içinde imaret yoktur³².

1839 yılında Divriği'ye gelen seyyah, Ainsworth, kale hakkında kısa ancak ilginç olan şu açıklamayı yapmaktadır: "Divriği'nin batısındaki bir kaya üzerinde büyük bir kalenin izleri ile suyun ters tarafında kayalıklar üzerinde bir de küçük kale vardır.....Surlar iki sıralı, Sarasenic (Arap-İslam) karakterinde, batı Asya'da görülen bu tarz kalelerin en mükemmellerindendir" ³³. Bu anlatımdan kalenin artık kullanılmıyor olduğu anlaşılmaktadır.

*1876 yılında Divriği'ye gelen bir başka seyyahta Fred Burnaby'dır. Ev sahibi ile birlikte kaleyi gezen Burnaby, buranın harabe bir görünümde olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: ".....derken bu küçük kasaba görüldü. Kavak ağaçlarından ince bir kuşak, kasabanın etrafını çerçeve gibi sarıyor. Erişilmez görünen bir kayanın üzerine kuş misali tünemiş eski, yıkık bir hisar Divriği'nin karşı tarafından bize bakıyor. Daha da yüksek bir noktada bulunan ancak hisara gizli bir patika sayesinde bağlanan kule, hisarın bir saldırıda ele geçirilmesi olasılığına karşı garnizon için sığınak görevi görüyor. Hisarın aşağısında hızlı bir çay; Çaltı çayı akar.....kaledeki sağlam taş işçiliği, duvarların başlangıçta büyük bir özenle inşa edildiğini gösteriyordu"*³⁴.

*1890 yılında Divriği' ye gelen seyyah Vital Cuinet, "Asya Türkiyesi" adlı eserinde Divriği Ulu Cami ile ilgili olarak tespitlerini anlatırken kalenin durumuna da ayrıntılı değinmiştir: "Eski şehir, üzerinde sadece duvarları ayakta kalan bir kalenin bulunduğu kayalığın eteğine kurulmuştur. Bu kalenin tepesinde Selçuklu üslûbuyla yapılmış fakat terk edilmiş durumda oldukça güzel bir cami bulunmaktadır. Aynı üslûplu başka bir Cami kale duvarının dışında yükselir ve tüm şehre hâkimdir."*³⁵. Ayrıca Cuinet, Divriği'deki hanedanlığın son halinden bahsederken

³² Corpus, s. 87; Evliya Çelebi, Seyahatname III, İstanbul 1314, s.211-213; İbrahim Arslanoğlu, Evliya Çelebi Sivas'ı ve Sivaslıyı Anlatıyor, Sivas Hizmet Vakfı, İstanbul 1991, s.48

³³ W.F. Ainsworth, Travels and researches in Asia Minor, III, London 1842, s.7-12.

³⁴ Mahiroğulları, 2001, s.114-115.

³⁵ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie -I- L' Anatolie Orientale Tre'bizonde, Erzeroum, Bitlis, Van, Diarbe'kir, Les éditions, İstanbul 2001, s.668;Mahiroğulları,2001, s.153; Aynı mlf., "Üç Yabancı Seyyah'ın Gözüyle Divriği Ulu Cami Süslerin Sırrı", Tarih ve Düşünce, S.37, İstanbul- 2003, s. 48.

seyahatnamesinde kalenin son durumunu da anlatmıştır: *“Burada kurulmuş olan beylikler egemenliklerini yitirdikten sonra da bölgeyi terk etmeyerek buralarda eski güçlerinden ve zenginliklerinden yoksun bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bunlar kale duvarlarının harabeye döndüğü, avlularının otlar tarafından kaplandığı o muhteşem saraylarının bir köşesine çekilerek yaşamlarına devam etmeye başladılar”*³⁶.

1890’larda gelen seyyahlardan Vincent W. Yorke ise Divriği Kalesi için; *“Tepedeki ilk duvarları, Paulikianların inşa ettiği”* tahmininde bulunmuştur³⁷.

Kalenin 1930’lu yıllardaki haline bakılırsa şimdiye göre çok daha sağlam bir vaziyettedir. Hatta XIX. Yüzyıl sonlarına kadar yerleşime sahne olduğu ve sonra terk edildiği anlaşılmaktadır. 1933 tarihli *“Sivas ve Tokat”* adlı çalışmaya göre *“kare, çokgen ve yuvarlak kulelerle güçlendirilmiş kalenin duvarları hala ayakta ve duvarları takip ederek tam turunu yapmak mümkündür”*. Bu çalışmada Divriği Kalesi şöyle tarif edilmektedir; *“Aşağı yukarı yuvarlak olan bu kalenin iç kısmında çeşitli yapılar vardı: Garnizon için yatacak yerler, dükkânlar bugün hemen hemen hiç bir şeyin kalmadığı bir depo, iyi korunmuş bir cami ve en sonunda, merkeze doğru kalenin burcu ya da iç istihkamları olduğu sanılan önemli bir bina bulunur”*³⁸. Bugün ise bundan geriye, çok kenar gövdesi kare bir kaide üzerinde bulunan bir kule ve buna bağlı birkaç duvar kalmıştır.

Bunun dışında birçok araştırmacı ve seyyah Divriği’ye uğramıştır. Ancak H. Von Der Osten gibi bazı araştırmacılar eserlerinde Ulu Cami hakkında bilgi verirken kaleden bahsetmemişlerdir. Osten, 1920’li yıllarda Divriği’ye gelmiş ve bura hakkında yazdığı *“Exploration in Hittite Asia Minor 1927- 1928”* adlı eserinde *“Küçük Asya’nın en güzel Cami ve medreselerinden biri buradadır”* diyerek sadece bu eserlere olan hayranlığını belirtmiş³⁹ ancak anlaşılan o ki kalenin mevcut görüntüsü onun çokta dikkatini çekmemiştir.

Divriği Kalesi’nde 2006 Yılında Başlayan Kazı Çalışmaları ve Sonuçları

Divriği Kalesi’nde yapılan kazı çalışmaları Sanat tarihçisi Doç.Dr. Erdal Eser ve ekibi tarafından 2006 yılında yüzey araştırmaları ile başlamış olup hâlâ devam etmektedir.

2007 yılında kalenin mevcut durumunu Sayın Erdal Eser şu şekilde tasvir etmiştir; *“Divriği Kalesi surlarının güney ve batı bölümleri dışında kalan birimleri günümüze gelememiştir. Güney bölüm duvarları genel hali ile iyi durumda olmak üzere;*

³⁶ Cuinet, s.334.

³⁷ Vincent W. Yorke, “A Journey in the valley of the Upper Euphrates” Geographical journal, VIII, 1896, s.453.

³⁸ Gabriel, s. 172.

³⁹ H.Von Der Osten, Exploration in Hittite Asia Minor, 1927- 1928, Chicago, 1929, s.118.

doğuda yer alan dairesel kesitli bir burcun dış kaplamalarının tamamen sökülmiş olduğu, batıya doğru ilerledikçe iki ayrı yerde kale alanına geçiş için taşların sökülerek kapı benzeri boşluklar oluşturulduğu, kimi yerlerde zemine yakın taşlarda ciddi bozulmalar olduğu ve kaplama malzemelerinin yer yer döküldüğü görülmüştür. Bu bölüm iç kısmında da, kaplamalar tamamen sökülüştür. Moloz malzeme üzerinde, taş sıraları rahatlıkla izlenmekle birlikte dışta yer alan bozulmaların içe de yansıdığı görülmektedir. Batıya bakan ve büyük oranda günümüze gelebilmiş olan duvarlar üzerinde de yer yer dökülme, bozulma ve zemine kadar inen büyük çatlaklar izlenmektedir. Biri kapının güneyi diğeri ise kuzeyinde iki alanda duvarın büyük oranda tahrip olduğu görülmektedir. Bu bölümde duvarlar çoğu yerde kaya zemine oturmakla birlikte, özellikle dört noktada, kalın toprak tabakası biriktiği gözlenmiştir”.

2007, 2008, 2009, 2010, 2011 ve 2012 yıllarında yapılan kazı çalışmalarından çıkan genel sonuca göre; ortaya çıkmaya başlayan mekânlar kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır. Üst seviyedekiler ise geç dönem ekleridir. Stabil olmayan kaya zeminin derinliği de değişiklik göstermektedir. Yer yer zemine çok yakındır. Sur temellerinde olduğu gibi duvarlarda yer yer kayaya oturtulmuştur. Yapılan kazı çalışmaları esnasında ekseriyeti Osmanlı dönemine ait seramik parçaları, sikke, çok sayıda boncuk, bilezik, gülle, sapan taşı ve metal eser parçası bulunmuştur⁴⁰.

Sonuç olarak, bazı bölümleri M.S. IX. Yüzyılda Pavlikianlarca yapıldığı sanılan Divriği Kalesi'nin günümüze ulaşan büyük kısmının Mengücekliler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmamızda, Anadolu'nun önemli savunma kalelerinden birisi olan Divriği Kalesi'nin yapıldığı zamanlardan bugüne kadar ki geçirmiş olduğu tahribat ve onarımlarını yani durumunu seyyahlarında yardımıyla rapor etmeye çalıştık. Ayrıca Divriği Kalesi'nde yapılan kazı çalışmalarının son beş yılının sonuçlarını aktarmaya çalıştık. Günümüzde ise kısmî aralıklarla ayakta olan kale duvarlarının onarım çalışmaları 2015 yılı itibariyle başlamış olup hâlâ devam etmektedir.

⁴⁰ Erdal Eser, “Divriği Kalesi 2007”, C. Ü. Sos. Bil. Der., C.34, S.1, Sivas 2009, s.38-42.

KAYNAKÇA

- AİNSWORTH, William Francis (1842), *Travels and Researches in Asia Minor III*, Londra.
- AKSARAYLI KERİMEDDİN, Mahmud(1943), *Müsameret-al-Ahyar*, (Çev: M.Nuri Genç, F.N.Uzluk), Ankara.
- ASLANOĞLU, İbrahim (1991), *Eoliya Çelebi Sivas'ı ve Sivaslıyı Anlatıyor*, İstanbul, Sivas Hizmet Vakfı.
- BAYRAM, Mikail 1995, *Ahi Evren Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- CAHEN, Claud (1994), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, E Yayınevi.
- CUİNİT, Vital (2001), *La Turquie d'Asie –I- L'Anatolie Orientale Trebizonde, Erzeroum, Bitlis, Van, Diarbe'kir, LEs editions*, İstanbul.
- DENİZLİ, Hikmet (Tarihsiz), *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas, Özbekan Yayını.
- DER OSTEN, H. von (1929), *Exploration in Hittite ASIA MİNOR, 1927-1928*, Chicago.
- ESER, Erdal (2009), "Divriği Kalesi 2007" Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 34, S 1, Sivas, s.38-42.
- ESER, Erdal (2014), "Divriği Kalesi Kazısı: 2006-2012" XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 18-20 Ekim 2012, C.1, Sivas, s.405-420.
- ERDEM, İlhan (2002), "Doğu Anadolu'da Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.6, S.458.
- EVLİYA, Çelebi (1314), *"Seyahatname III"*, İstanbul.
- İBNİ BİBİ (1996), *El Evâmîrü'l -'Alâ'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), C.II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İBNİ BİBİ (1941), *İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman, F. N. Uzluk), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GABRİEL, Albert (1934), *Monuments Ture D'Anatolie (Amasya-Tokat-Sivas) II*, Paris, Maarif Vekaleti.
- KAFALI, Mustafa (1997), *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- LANG, Marshall (1997), *Eski Halklar ve Ülkeler Gürcüler*, (Çev: Neşenur Domaniç), İstanbul, Ceylan Yayıncılık.
- MAHİROĞULLARI, Adnan (2001), *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul, Acar Matbaacılık.
- MAHİROĞULLARI, Adnan (2003), "Üç Yabancı Seyyahın Gözüyle Divriği Ulu Cami Süslerinin Sırrı", *Tarih ve Düşünce*, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (1998), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- OSTROGORSKY, George(1999) *Bizans Devleti Tarihi (Çev:Fikret Işıltan)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları
- ÖNDER, Mehmet (1974), *Şehirlerden şehre Efsaneler, Destanlar, Hikâyeler*, III, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim (1989), "Mengücekli", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.8, İstanbul, s.151.
- SAKAOĞLU, Necdet 2005, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- SEVİM, Ali (1990), *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Artuk, Atsız ve Aksungur*, Ankara, Türk

Tarih Kurumu Yayınları

SÜMER, Faruk (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SÜMER, Faruk (1977), *"Mengücekler" İ.A.*, 3. Baskı, C.VIII, İstanbul.

TEXIER, Charles 2002, *Küçük Asya*, (Çev. Ali Suat), C.3, Ankara.

TURAN, Osman (2001), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

VAN BERCHAM, Max-EDHEM, Halil (1917), *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum*, Kahire.

YORKE, Vincent W. (1896), *"A Journey in the valley of the Upper Euphrates"* Geographical journal, VIII, s.453-472.
